

KÜLFÖLDI FILMEK AZ '56-OS FORRADALOMRÓL

Szimpátiafilmzés

BENKE ATTILA

HABÁR 1956-BAN ELMARADT A FORRADALMÁROK RÉSZÉRŐL NAGY REMÉNYEKKEL VÁRT BEAVATKOZÁS, A NYUGATI FILMESEK KEZDETTŐL MEGEMLEKEZTEK A SZABADSÁGUKÉRT KÜZDŐ MAGYAROK HŐSIES HELYTÁLLÁSÁRÓL.

Az 1956-os forradalom és szabadságharc idején játszódó *Szabadság tér '56-ban* (Bereményi Géza, 1997) míg a washingtoni döntéshozók hezitálnak, és ódzkodnak a nyílt beavatkozástól, addig a karhatalom és a szovjetek kegyetlenségét, valamint a magyar felkelők helytállását látva a budapesti amerikai nagykövetség diplomatáit egyre inkább fűti a cselekvésvágy. „A magyar ügy kezelése az Egyesült Államok szegénye.” – hangzik el a film végén a mondat, amivel sok magyar egyetértett 1956. november 4-e után. A történészek szerint az USA-nak és az ENSZ-nek több szempontból sem állt érdekében a beavatkozás. A szuezi válság elterelte a figyelmet a magyar szabadságharcról, a magyar forradalom megsegítésével a nyugati nagyhatalmak nem merték megkockáztatni a harmadik világháború ki-robbantását. Miután a szovjet hadsereg leverte a magyar forradalmat, a nyugati antikommunista propagandában fontos hivatkozási alap lett az a tény, hogy éppen a Szovjet Kommunista Párt XX. kongresszusán a sztálinizmus bűneivel szembenéző Nyikita Hruscsov fordult a sztálinista Rákosi-rezsimit elkergető szabadságharcosok ellen. A forradalom vérbe fojtását világszerte számos szimpátiatüntetés követte: a tüntetők Párizsban megostromolták a francia kommunista párt székházát, Luxemburgban több órára elfoglalták a szovjet nagykövetséget, Argentínában gyásruhába öltözött nők tiltakoztak, és még maga Elvis Presley is kiállt a magyarok mellett „Peace in the Valley” című dalával. Az ötvenes-hatvanas évektől pedig számos nyugaton készült film hangoztatta az 1956-os forradalom és szabadságharc nemzetközi jelentőségét.

GYÁSZ HELYETT SZABADSÁGTÁNC

A Kádár-korszak kezdetén készült, a forradalmat ellenforradalomnak beállító (Keleti Márton: *Tegnap, 1959, Virrad, 1960*) sztálinista szellemű propaganda-játékfilmek sora az 1963-as amnesztia után már nem folytatódott. Ugyanakkor ennek az irányzatnak az eltűnése nem jelentette azt, hogy a forradalmat a filmekben néven lehetett volna nevezni. Ez 1989-ig a Kádár-rendszer egyik legszigorúbb tabuja volt. A 60-as évek magyar újhullámának filmjei '56-ról csak rejtjelezve beszélhettek, vagy úgy, hogy súlyos, a magyar társadalmat megosztó, de már meghaladott, a kádári konszolidáció által begyógyított krízisként mutatták be (Fábri Zoltán: *Hús óra, 1965*), vagy parabolikus formában (Jancsó Miklós: *Szegénylegények, 1966*, Sára Sándor: *80 huszár, 1978*) beszéltek a szabadságharcról és a megtorlásról. Csak a rendszer összeomlása után vált lehetővé, hogy a magyar film '56-ot forradalomnak nevezhesse és ábrázolhassa. Az 1989 után készült filmek (Zsombolyai János: *A haláraitélt, 1990*, Makk Károly: *Magyar rekviem, 1990*, Szilágyi Andor: *Mansfeld, 2006*, Matúz Gábor: *Nincs kegyelem, 2016*) már nyíltan bemutatathatták, hogy a forradalom leverése után újfént egy diktatórikus rezsim épült ki, de a gyászmunka erősebb volt bennünk, mint a forradalom felszabadító érzése. Rainer M. János történész kifejezésével élve kétféle vonulata van az '56-os filmeknek, a „november 4-központú történetekkel” szemben állnak az „október 23-központú történetek”, amelyek „a forradalmat a bátorság, a merészség, az ifjúság, vagyis a szabadság ünnepének” tartják ('56-os kérdések. Múltunk 2006/4.). A forradalom roman-

tikusabb, patetikusabb ábrázolásának csak később, a rendszerváltás második évtizedének közepén jött el az ideje. *A Szabadság, szerelem* (Goda Krisztina, 2006) vagy *A Nap utcai fiúk* (Szomjas György, 2007) képsoraiból egyáltalán nem hiányzik a tragikum, de a bukás érzésénél erősebb bennük a levert forradalom erkölcsi győzelmének tudata.

Az 1956-os eseményeket feldolgozó amerikai vagy nyugat-európai filmeket kezdettől ez az érzés fűtötte. „Tudtuk, hogy amit mi, Magyarországon tettünk, azzal kivertük az első téglát a kommunizmus falából” – értékelte 1989 felől 1956-ot Pongráz András egykori felkelő *A lyukas zászló* (Klaudia Kovács – Endre Hules, 2007) végén. Ez a mondat akár a külföldön készült ötvenhatos filmek mottója is lehetne, amelyek szerint ötvenhat nem történelmi tragédia, hanem a vasfüggöny lebontásának (egyik) legfontosabb előzménye.

A levert forradalom történeteként indul az ausztrál rövid dokumentumfilm, a *Repülés a szabadságba* (*Flight to Freedom*, Australian National Film Board, 1957), amelynek főszereplője az Ausztráliába induló több ezer magyar menekült, akiknek tragikus közös sorsa mellett bátor helytállásuk hangsúlyos. Persze ötvenhat mellett a narrátor legalább olyan fontosnak tartotta kiemelni: ha a szovjetek vérbe is fojtották a felkelést Magyarországon, akik hősi-esen küzdöttek a szabadságért, azok kiérdemelték az új, szabad ausztrál életet. Tehát a bukás a múlté, a jövő a szabadság a távoli szigetországban.

A forradalom arcai (*The Forgotten Faces* – Peter Watkins, 1961), *A szabadság vihara* (*Freedom's Fury* – Colin K. Gray–Megan Raney, 2006), a *Szabadságtánc* (*Freedom Dance* – Steven Thomas Fischer–Craig Herron, 2007) és *A lyukas zászló* (*Torn from the Flag* – Hules Endre–Kovács Klaudia, 2007) szintén dokumentumfilmek, de játékfilmes eszközökkel dolgozzák fel valós személyek, a forradalom hőseinek és mártírjainak igaz történeteit. Az amatőr színészekkel rekonstruált jelenetekből felépülő brit *A forradalom arcai* ugyan a bukás képeivel és a szovjet invázió áldozatainak felsorolásával ér véget, ám 19 perces játékideje nagy részében a forradalom és szabadságharc dicsőségét zengi. Peter Watkins eisensteini gyorsvágással érzékelteti a forradalom eufóriáját: az egyik felkelő buzdító

beszédét hallgató emberek lelkesedést és csillapíthatatlan szabadságszomjat sugárzó arcainak közelképei kerülnek egymás mellé.

A *Szabadságtánc*, valamint a Kovács László és Zsigmond Vilmos operatőrök támogatásával és részvételével készült *A lyukas zászló* az Egyesült Államokban élő és dolgozó, magyar származású alkotók művei. Kovács Klaudia magyar televíziós felkérésre kezdett el interjúzni emigránsokkal, így a két operatőrlegendával is megismerkedett, Steven T. Fischert pedig alkotótársa, Craig Herron hozta össze Hilbert Ede rajzolóval. A *Szabadságtánc* Hilbert menekülésének kalandos és inkább vidám, mint búskomor történetét dolgozta fel a film készítésében is aktívan résztvevő alkotó rajzokkal illusztrált naplója alapján, Mariska Hargitay (a budapesti születésű filmcsillag, Mickey Hargitay és Jayne Mansfield lánya) narrációjával. Az animációs dokumentumfilm személyes felszabadulástörténetet tár a nézők elé: a Budapesten kedvesével, Judittal élő Ede arról álmodozik, hogy egyszer kijut

„Szimbolikusan kompenzál a nyugati nagyhatalmak téttlenségéért”

(Antonio Isasi-Isasmendi: A vér rapszódíája, 1958)

Amerikába, ahol hivatásos grafikussá válhat, és ehhez éppen ötvenhat tragédiájából merít bátorságot. Bár a film idealizálja a Nyugatot, Hilbert rajzos naplójának megfelelően még a magyarországi terrort és saját menekülésének megpróbáltatásait is derűs optimizmussal, olykor humoros módon ábrázolja. Például amikor egy tank lyukat üt a lakásuk falán, a férfi értékeli, hogy így legalább gyönyörű kilátás nyílt a budai hegyekre. A magyar menekültet ugyanis is bevallottan az segítette át a szabadság földjére, hogy még a legnehezebb helyzetekben is tudott mosolyogni.

Ugyanez az optimista szemlélet jellemzi *A lyukas zászlót* és a *Szabadság viharát*: mindkét film egyértelműsíti, hogy a szabadságharc bár elbukott, de 1956 nélkül nem valósulhatott volna meg az 1989-es berlini fal- és vasfüggönybon-

tás. Az Andy Vajna és Quentin Tarantino producerek nevével népszerűsített *Szabadság vihar*a különösen erős szálakkal kötődik a szintén Vajna által pártfogolt történelmi kalandfilmhez, a *Szabadság, szerelem*hez, mivel ahhoz hasonlóan a melbourne-i olimpia híres szovjet-magyar vízilabdameccsét állítja párhuzamba az 1956-os októberi-novemberi eseményekkel, ami biztosítja, hogy a befogadó ötvenhatot dicsőséges október 23-történetként, és ne vigasztalan történelmi tragédiaként lássa. Ahogy *A lyukas zászló*, úgy a *Szabadság vihar*a is leegyszerűsítő és pontatlan a történelmi tényeket tekintve: az 1948 utáni Magyarországot egyoldalúan, élheteretlen siralomvölgyként mutatják be, megfelelnek az 1953-as, Kelet-Berlinben kezdődő, szerte az NDK-ban megmozdulásokat kiváltó tüntetésekről. A *Szabadság vihar*a azt hangsúlyozza, hogy „az utca népe” a kommunista rendszert akarta megdönteni, holott az egyetemisták és a munkások jelentős hányada Nagy Imre párti reformkommunista volt. Ezzel együtt elvitathatatlan érdemük, hogy a szabadságharc elbukása ellenére annak egyetemes történelmi jelentőségét domborítják ki. *A lyukas zászló* a film végén újra megidézi az

1956 október 23-i tüntetés legendássá vált képsorait, amelyeken a diktatúrát megelégtelt diákok, munkások békésen, karöltve, mosollyal és reménnyel az arcukon vonulnak az utcán, majd a már idézett egykori forradalmár a vasfüggöny lebontására utaló záró gondolatai következnek: „Győztünk! Megkérdőjelezhetetlenül!”. A *Szabadság vihar*a pedig a november 4-én vérbe fojtott szabadságharc folytatásként értelmezi a felfokozott hangulat miatt verekedésbe torkolló melbourne-i olimpiai mérkőzést, ahol a magyarok egyenlő feltételek mellett, szoros küzdelemben győzhettek le a szovjet vízilabdacsapatot, így szimbolikusan a Szovjetuniót. Igaz, a filmben megszólaló orosz sportolók szerint ehhez nagyban hozzájárult, hogy a szurkolók és a játékvezető egyaránt magyarpártiak voltak.

HANGOS ÉS NÉMA FORRADALMAK

Míg az elemzett dokumentumfilmek játékfilmes eszközökkel teszik kataritikussá ötvenhat történetét, addig a játékfilmek gyakran dokumentarista módszerekkel (például archív felvételek használata) hitelesítik történeteiket. Az amerikai függetlenfilm, *A budapesti rém* (*The Beast of Budapest* – Harmon Jones, 1958) egyenesen kizsákmányolja a gyártás idején, 1957-ben még forró témát. Szenzációhajhász plakátja a földön fekvő, lenge öltözetű nő fölé magasodó, láncot kezében tartó ávos mellett a lyukas trikolor zászlóval vonuló tüntetők képével és ezzel a szöveggel csábítja nézőit a mozikba: „Cenzúrázatlanul! A sokkoló tények... amelyeket annak érdekében szivárogtattak ki, hogy elkészüljön a szégyen filmje! / A véres dicsőség tinnédzserlegiói!”. Harmon Jones műve ennek megfelelően ÁVH-s kínzásokból valamint a harcok jeleneteiből épül fel. Az olcsó díszletek között forgatott, gyengén koreografált, párszereplős akciójeleneteket a valódi utcai összecsapásokat bemutató archív felvételek egészítik ki. Hősei, a liberális gondolkodású egyetemista Károly és egy humanus tábornok lánya, a meggyőződéses kommunista Marika szerelmébe beleszól a történelem a szovjet tankok és az ördögien gonosznak ábrázolt ÁVH-s ezredes, Zágon Ottó képében. A lány mindaddig nem áll a forradalom ügye mellé, amíg saját bőrén nem tapasztalja meg egy képen kívüli nemi

erőszak formájában a politikai rendőrség kegyetlenségét. Gyenge megvalósítása és szenzációhajhász megközelítése ellenére *A budapesti rém* eléri, hogy a néző dicsőséges szabadságharcokként tekintszen ötvenhatra, mert a november 4-i invázió ellenére hősei nem az autóba töltik a benzint, hanem a Himnusz felgyorsított, heroikus változatára elszágnak, hogy az üzemanyagot felhasználva felrobbantsanak még néhány tankot. Károly vakmerő zárómondatai egyértelműen szembe helyezkednek ötvenhat pesszimista és tragikus olvasatával: „Világszerte sokan hitték azt, hogy legyőzték minket, és gyászbeszédet tartottak sírunk felett. De mi még mindig élünk. Egy soha véget nem érő forradalmat vívunk.”

„Hősei nem autóba töltik a benzint”

(Harmon Jones: *A budapesti rém*, 1958)

A többi kapcsolódó játékfilm és a háromrészes minisorozat, *A cég – A CIA regénye* (*The Company* – Mikael Salomon, 2007) középső epizódja is hasonló történetbe ágyazza a magyar szabadságharcot. Akár *A budapesti rém* Marikája, hősei valamilyen szempontból vonakodó kívülállók, akik a kemény diktatúrát és az oroszok túlkapásait meg tapasztalva elvben vagy szó szerint is a felkelők mellé állnak. A francói antikommunista ideológiával konform spanyol melodráma, *A vér rapszódijája* (*Rapsodia de sangre* – Antonio Isasi-Isasmendi, 1958) és az ötvenhatos menekültek által készített kanadai erotikus film, *Érett nők dicsérete* (*In Praise of Older Women* – George Kaczender, 1978) főhősei magyarok. Isasi-Isasmendi filmjében Pulac András zongoraművész

a szintén zeneszerető, de az elnyomó hatalmat képviselő Igor Szolov szovjet parancsok kényszeríti rendszerpárti koncertre, majd a békés tüntetőkkel szemben felvonult, tűzparancsra váró katonákat látva András átáll az „ellen-séghez”. A Stephen Vizincey regénye alapján az alkotó saját történetét dramatizáló *Érett nők dicséretében* Vajda András a vészkorszakban, gyerekkorában éli át első szexuális élményét egy idősebb nővel, és a Rákosi-diktatúra alatt, érett kamaszként sem érdekli őt semmi a másik nem harmincas-negyvenes tagjain kívül. Eppen egy lázadó nő és a számára a szexuális aktusokhoz hasonlóan euforikus 1956-os forradalom hozza el életében a változást, azaz ötvenhat legalább olyan fontos András érése szempontjából, mint szüzessége elvesztése a diktatúra idején. A kanadai film és *A vér rapszódijája* Andrása egyaránt gyarapodnak azáltal, hogy az utcai harcokban aktív szerepet vállalva átesnek a tűzkeresztségen, azaz aktív, felelősségteljes férfiakká válnak.

Az *utazás* (*The Journey* – Anatole Litvak, 1961), a *Hajnalban meghalnak az álmok* (*I sogni muiono all'alba* – Mario Craveri–Enrico Gras, 1961), *A cég* és *A néma forradalom* (*Das schweigende Klassenzimmer* – Lars Kraume, 2018) főhősei származásukat tekintve is kívülállók, akár Bereményi Géza *Szabadság tér '56-jának* amerikai diplomatái. Az Indro Montanelli valós tapasztalatai alapján írt, az októberi–novemberi eseményekről tudósító olasz újságíróknak a forradalommal kapcsolatos vitáit bemutató *Hajnalban meghalnak az álmok*at leszámítva mindegyik említett film tulajdonképpen szimbolikusan kompenzál a nyugati nagyhatalmak tétlenségéért, és az eseményekbe valamilyen módon beavatkozó hőseik történeteinek keresztül megmutatják, hogyan kellett volna segíteni a magyarok ügyét. A még 1947-ben az Egyesült Államokba emigrált Tábori György forgatókönyvíró egy *Casablanca*-szerű történetként írta meg *Az utazást*: a Jason Robards által eljátszott sebesült forradalmár, Kedes Pál próbál kijutni az országból a brit Diana segítségével november 4-e után, ám a ferihegyi reptér lezárása miatt több külföldivel együtt busszal kell az osztrák-magyar határra utazniuk a lerombolt Budapesten keresztül. Egy határmenti kisvárosban Yul Brynner felvilágosult, bár

cinikus, és a „másik oldal” irányába nyitott, angolul tökéletesen beszélő Szurov őrnagy látja őket „vendégül”. A külföldi főszereplők fogságuk ideje alatt többször szemtanúi lesznek a még mindig kitartó magyar felkelők támadásainak, és a hősiesség kitartást, valamint a szovjetek túlkapásait látva kívülről a „magyar ügy” szimpatizánsává válnak. Jóllehet, Szurov az elnyomó hatalmat képviseli (például a közös vacsorák során nem tűri az ellenvéleményt), beleszeret Dianába, így hasonló döntést kell hoznia a film végén, mint a *Casablanca* Rickjének. Az *utazás* egyrészt amellett érvel, hogy nem feltétlenül minden orosz katona értett egyet a szabadság eltiprásával, másrészt szimbolikusan felülírja a történelmet: a cselekmény azzal zárul, hogy a nemzetiszín karszalagos forradalmárok lelövik a Kedest és Dianát szabadon engedő Szurovot, avagy jellekésen legyőzik a Szovjetuniót.

A cégkémhőse, Jack is csak az ÁVH-s terror megtapasztalásáig tud kívülről maradni. Magyarországi küldetése, hogy 1,5 évvel késleltesse a forradalom kirobbanását, ám a forradalmárok vezetője, Zekl Árpád elmagyarozza

neki, hogy a magyar nép túl van a tűrés-határán, az elnyomás elviselhetetlen, majd a börtönben, a kínvallatások során maga Jack is szembesül a diktatúra természetével. Párhuzamosan a budapesti eseményekkel a CIA vezetői között is zajlik a vita a beavatkozásról, ám beszédes, hogy a harcokba aktívan bekapcsolódó főhős ér el valódi eredményeket (például számos magyart sikeresen átsegít a vasfüggönyön a szabadságharc leverése után), míg főnökei elutasítják kérését, hogy az ügynökség nyújtson segítséget a magyaroknak.

A Dietrich Garstka igaz történetét elmesélő, a szerző azonos című könyvének alapuló *A néma forradalom* diákhősei ugyan az NDK-ban élnek, ám szellemi síkon nagyon is közel állnak a magyar felkelőkhöz. Idős pártfogójuknak, Edgarnak köszönhetően a tiltott rádió, a RIAS adásaiból értesülnek a magyarországi októberi harcokról, amelyek fellelkesítik a saját országuk szovjet megszállását is ellenző fiatalokat. A film hősei az egyik tanóra elején egyperces néma csendet tartanak az elesett forradalmárokért, ebből pedig hatalmas botrány kerekedik. Ugyanazt élük át

„kicsiben”, mint a lengyelek iránti szolidaritásból október 23-án utcára vonult, majd másnap már a szabadságért küzdő magyar tüntetők: a diktatúra túlkapásai (például az oktatási miniszter az összes keletnémet iskolából kiltaná őket) feltüzelik, és még intenzívebb ellenállásra készítetik a keletnémet lázadókat. Ugyan a múltbeli traumák (a hithű kommunista Erik édesapja náci kollaboráns volt) és szüleik konformizmusa (a „felbujtó” Kurt édesapja a rendszer kiszolgálója) elbizonytalanítja az ifjú lázadókat, ám a magyar példa erősíti összetartásukat, így nem adják be a derekukat, az elnyomó rendszer nyomásgyakorlása ellenére sem válnak árulókká, hanem együtt disszidálnak az NSZK-ba. Lars Kraume műve ezt nem vereségként, hanem erkölcsi győzelemként értékeli, amelyet hősei az 1956-os forradalom és szabadságharc nélkül nem vívhattak volna ki. *A néma forradalom* és a többi elemzett külföldi film azt bizonyítja, hogy ötvenhat Magyarországot határait meghaladó, egyetemes jelentőségű „szabadságvihar” volt, ami nemcsak a novemberi világtüntetések inspirálta, hanem példájával a Németországot és a világot kettéosztó vasfüggöny lerombolását is elősegítette. •

„Első téglát a kommunizmus falából”

(Colin K. Gray–Megan Raney: *A szabadság vihara*, 2006 – archív felvétel az 1956-os melbourne-i olimpiáról)

